

Metafilológia és irodalom*

Adalékok és kérdések az Ottlik-hagyaték olvasásához

Az Ottlik-életmű lezárulta után mindössze négy évvel megjelenő első Ottlik-mono-gráfia lényegében még a hagyaték hozzáférhetővé tétele előtt készült. Megjelent könyvét Szegedy-Maszák Mihály így csak rövid függelékkel egészítette ki, mondván, „ez a hiányos és még rendezetlen, feldolgozatlan anyag lényegében nem változtatta meg az életműről korábban kialakult véleményemet, néhány kiegészítésre [azonban] lehetőséget ad”.¹ Ám a szerző jobbára életrajzi összefüggéseket emel ki csupán, és – amint írja – ezek nem érintik közvetlenül a művek értelmezését. Kőrösi Imre ugyanakkor később érzékletesen szemléltette,² hogy az Ottlik *Budájának* eredeti, kézirat-tári szövegén tett betoldások filológiailag pontos kibetűzése és szövegbe illesztése nem sikerült maradéktalanul. Tudniillik a regény vége felé a következő mondat kel-lene, hogy szerepeljen: „A fiú két évvel idősebb volt nálam, és meg tudott mondani sok mindent; Darwinról, a mammutokról, a Niagaráról méterekben, amire kíváncsi voltam.”, és mi ehelyett gond nélkül olvassuk „[...] meg tudott mondani sok min-dent; *banánról*, a mammutokról, a Niagaráról [...]”.³ A példa azt mutatja, be kell látnunk, hogy a kézirat-tári források alapos vizsgálata nemcsak izgalmas kommentár lenne az Ottlik életmű margóján; nemcsak filológiai, de a szöveginterpretáció szem-pontjából is lényeges részletekre világíthatna rá.

Korda Eszter *Továbbélők* elemzése⁴ az *Iskola a határon* tükrében, illetve Jakus Ildi-kó *Hajnali bázisok* tanulmánya⁵ a kézirat-tári forrásokat felhasználva igazán termé-kenynek bizonyultak: a szövegváltozatok és módosítások Ottlik prózapoétikai törekvéseire világítottak rá. A *szöveggenezés* felfejtése a későbbi művek olyan jellemző-ire hívta fel a figyelmet, amelyeket addig kevéssé emelt ki a recepció: az elbeszélői pozíció vállaltan személyes érintettségét vagy a körkörös regényszerkesztési techni-kát. Természetesen a kézirat-tári hagyaték szerepe a poszthumusz *Buda* kapcsán a legjelentősebb.

Mivel valószínűleg egy lehetséges kritikai kiadásra vagy a hagyaték nagyobb ter-jedelmű nyilvánossá tételére még sokat kell várnunk, jelen írás – azon túl, hogy a kézirat-tári anyag tanulmányozásának elengedhetlenségét hangsúlyozza –, az Ottlik-

* A tanulmány a 2013. szeptember 4–5-én a PPKE BTK-n rendezett *Filológia és Irodalom* című konfe-rencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 178.

² KŐRÖSI Imre, *Ottlik Budájának szövege*, ItK, 1997/3–4, 344.

³ OTTLIK Géza, *Buda*, a szöveget gondozta LENGYEL Péter, Bp., Európa, 1993, 358. (Kiemelés tőlem: G. Sz. D.)

⁴ KORDA Eszter, *Egy kézirat rejtélye és legendája. Ottlik Géza Továbbélők című kisregényéről*, Kortárs, 1999/8, 83–91.

⁵ JAKUS Ildikó, *Egy átírás tanulságai* = J. I., HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Pozsony, Kalligram, 2004, 50–60.

hagyatékban⁶ talált érdekességeket és az esetleges filológia-elméleti kérdéseket vázolja fel; a teljesség igénye nélkül, egy-két példán és kísérleten bemutatva, hogy miért is lehet fontos az irodalomelméleti kérdések és koncepciók mellé/mögé egy lehetséges *filológiai értelmezési bázis* felállítása.

1

Mindenekelőtt, hogy a csalódást elkerüljük – amennyiben az Ottlik-hagyatéktól azt várnánk, hogy izgalmas kiegészítéseket és adalékokat szolgáltat a sokáig hallgatásba burkolózott író életművéhez és életrajzához –, le kell szögeznünk, hogy csak néhány kiadatlan írást: novellát, tárcát, előadást tartalmaz. Főként később megjelent műveinek alakulását lehet végigkísérni kézírásos oldalakon és az autográf javítású gépelt variánsokon, illetve tanulmányozni az Ottliknak címzett leveleket és képeslapokat.

A hagyatékot szó szerint idézni a legtöbb esetben nem lehet Lengyel Péter, a hagyaték kurátora kérésére, aki Ottlik végrendeletére⁷ hivatkozva hívja fel a figyelmet Ottlik akarataira, miszerint semmit se közöljenek abból, ami félkész.⁸ Itt le is lehetne zárni a kérdést azzal, hogy a *Budán* kívül Ottlik semmilyen kéziratban hagyott anyagot sem szánt közlésre, és nem fejezett be. Igen ám, de Szegedy-Maszák Mihály is megemlíti, hogy „halála után kézíratainak zömét végrendeletének megfelelően elégette Szunyogh Lászlóné, akit tárgyi örökösének nevezett meg.”⁹ Ha ez valóban így történt, akkor a megmaradt anyag szerzői szelekción ment keresztül, tehát feltételezhető, hogy amit Ottlik valóban nem kívánt nyilvánosság elé tárni, azt megsemmisítette, ami azt jelenti, hogy az Ottlik-hagyaték *félkész* állapotban ugyan, de Ottlik jóváhagyásával maradt az utókorra, ez pedig – ha létezik ilyen – filológusetikailag új helyzetet teremt.

Természetesen a kevés művel rendelkező szerző szűkszavúsága is inspirálóan hathat a kutatókra a tekintetben, hogy kiegészítéseket keressenek a szövegvázatokban, viszont meglepő módon ez a szűkszavúság eddig akkor indított kéziratári adatgyűjtést, amikor a szerzőség kérdőjeleződött meg. Kelecsényi László szerint a *Továbbélők* soha nem látott volna napvilágot, ha „nem hangzottak volna el olyan vádak, melyek a klasszicizálódott *Iskola a határon* szerzőségét is megkérdőjelezték, magyarán és brutálisan plágiummal vádolták Ottlikot.”¹⁰ A kiadás történetéről annyit árul el Kelecsényi, hogy Lengyel Péter magától értetődőnek vette a regény közlését, mikor ez az igény felmerült, azonban az igazi kérdés az, hogy valójában meggyőződött-e valakit a szerzőségről (aminek megkérdőjelezése így utólag – a *Továbbélők* miatt? – valóban nonszensznek tűnik). Mindenesetre a közvéleményt megosztotta a kézirat önálló regényként való kiadása, hiszen így különálló, önmagában is olvasható műalkotás jött létre. Bár Kelecsényi „mindenképp teljes értékű mű”-

⁶ *Ottlik-hagyaték*, OSZK, Kézirattár, Fond 428.

⁷ *Ottlik végrendelete*, OSZK, Kézirattár, Fond 428/19–20.

⁸ LENGYEL Péter szíves közlése alapján.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, i. m., 179.

¹⁰ KELECSÉNYI László, *A Továbbélők kézirat- és kiadástörténetéről*, Iskolakultúra, 2002/5, 79.

nek tartja, ami „olyakor kevesebb, olyakor több”¹¹ mint az *Iskola*, ám idézi cikkében Németh Gábor mondatát: „A könyv, amelyről kritikát kellene írnom, nem létezik.”¹² ami velősen foglalja össze a kiadással kapcsolatos elméleti fenntartásokat. De, ha úgy is teszünk, mint ahogy Kelecsényi, és azt mondjuk, hogy a *Továbbélők* létjogosultsága felől nem nekünk, hanem Lengyel Péternek kell döntenie, az idézett írás tartogat egy újabb (akkor nevezzük így) filológiaetikailag izgalmas csavart. Először elárulja, hogy a kiadás során az autográf javításokkal ellátott gépiratot megpróbálták abba az állapotba rendezni, ahogyan azt Ottlik a Franklintól visszavehette (tudniillik a szerző a fennmaradt példányon kezdte meg a későbbi újabb regény előmunkálatait is). A cikk érdekességként közöl néhány olyan szövegrészletet, amelyek eredetileg javítások voltak, de törölték őket. Összegezve tehát úgy írhatjuk le a *Továbbélőket*, mint egy későbbi műalkotás önkényesen megtisztított vázlatának kiadását, ami esetleg fontos szempontokat adhat az *Iskola* elemzéshez, de a *Továbbélők* javításainak közlését is úgy kell tehát értékelnünk, mintha ez utóbbi is *mű* státuszra tartana számot, és megértését segítheti vázlatának közlése, és ez talán ismét nonszensz.

2.

A testet öltött kiadási példa szépen előlegezi meg, hogy milyen kétes döntésekre és törekvésekre számíthatnak még a jövőben az Ottlik-hagyaték különböző szövegvariánsai, ha elméletileg nem tisztázott, hogy pontosan milyen feltételek alapján csoportosítjuk őket. Valószínűleg egy konzekvens filológia-elméleti rendszert kellene először a hagyatékra vonatkozóan kidolgozni, figyelembe véve az „új filológia” törekvéseit és a hagyatéki anyag egyedi vonásait is, amire természetesen ez az írás nem vállalkozik, mindössze néhány lehetséges szempontot kíván kiemelni.

Az egyik sarkalatos kérdés a kéziratári szövegek felhasználásakor, hogy a későbbi főszöveg még nem letisztázott változatai milyen természetű szövegnek minősülnek, illetve hogy a vázlatok milyen viszonyban állnak a művel. Roland Reuss a szöveg és vázlat kategóriáinak elméleti elkülönítésekor¹³ Barthes híres mű–szöveg kettősét¹⁴ veszi alapul. Az autográf kéziratokat, amelyek nem teljesen letisztázottak, *vázlatoknak* nevezi, és azt mondja, hogy „egy vázlat maga még semmiképpen sem szöveg, és nem is tartalmazza (ahogy ezt el szokták képzelni) a szöveget”.¹⁵ „Alkotásesztétikai szempontból a szöveg az írás végső célja; létrejöttét megelőzően az írás csak efelé tart.”¹⁶ Az ilyen értelemben kész szövegekre a *keöltői szöveg* terminust al-

¹¹ *I. m.*, 81.

¹² *Uo.*

¹³ Roland REUSS, *Szöveg, vázlat, mű*, ford. Krupp József = *Metafilológia. Szöveg-variáns, kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Ráció, 2011, 360–373.

¹⁴ Roland BARTHES, *A műtől a szöveg felé*, ford. KOVÁCS Sándor = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 67–74.

¹⁵ REUSS, *Szöveg, vázlat, mű*, 367.

¹⁶ *I. m.*, 367.

kalmazza, és abban látja a vázlattól való különbségét, hogy a költői szöveg tropológiai struktúrája miatt lineárisan elrendezett, hiszen a szövegek az olvasás miatt folyamatosan és dinamikusan tárulnak fel, reflexivitásuk és mozgalmasságuk pedig alapvetően immanens. Tehát „nem a szöveg hiányos dinamikája miatt kellene érdeklődni a létrejötte iránt, hanem azért, hogy a szöveg előállításának immanens logikája éppen a szöveg immanens logikájával való különbségében érthetővé váljék.”¹⁷

Ebből a szempontból különösen izgalmasak Ottlik *Buda* című regényének szövegegyeségei és azok felderengő keletkezéstörténete. A szöveggel kapcsolatos legerősebb elemzői kétely a befejezetlenség kérdéséből adódik, tehát abból a tényből, hogy Ottlik nem adta ki életében, amit értékelhetünk úgy is, hogy nem tudta lezárni: a regény végleges formája tehát nem a kész formája. A *Buda* vázlatainak legkevésbé letisztított részeit egy még kézírásos, különálló papírdarabokból összeállított pallium¹⁸ tartalmazza, amelynek anyaga tartalmilag sokszor csak a kiinduló gondolattöredékeket rögzítette, és ezek szó vagy betű szerint nem szerepelnek a későbbi gépiratos változatokon. A regény szerkezete viszont – ha a később kiadott anyagot önálló műnek tekintjük – lineárisan haladva mindinkább *esik szét*, ahogy ez szövegszerűen is megnyilvánul. Nemcsak a narráció válik egyre csapongóbbá, hanem sok esetben a szöveg szedése is a töredezettség formáját idézi.¹⁹ Ez egyesek szerint a regényforma végső szétfeszítését mutatja, mások szerint a befejezetlenséget; ha Reuss fogalmaival dolgozunk: a szöveg még rendezetlenségét, vázlat voltát. Viszont a *Négy sík* és *Monostor* fejezetek, amelyek Bébé naplószerű bejegyzéseit tartalmazzák, az említett kézírattári anyagban maradtak fenn, és érdekes módon szinte teljesen megőrizték az első formájukat. Tehát genezisüket tekintve több, sokkal kidolgozottabb szövegrésszel egy időben születtek, mégis szinte eredeti változatukban kerültek a későbbi regénybe. Így, ha visszatérünk a kiindulóponthoz, vagyis a szövegek immanens logikájának vizsgálatához, azt mondhatjuk, hogy a töredezettség mint stilisztikai vagy retorikai jellemző fogható fel a regény végén. A regény narrációjának felbontása tehát tudatos írói szándék és nem időhiány eredménye. Akkor miért feltételeznénk a regény egészére nézve az esetleges befejezetlenséget, kidolgozatlanságot?

3.

Az Ottlik-recepció sokszor visszatérő törekvése az életrajz felőli olvasás ébrentartása például azáltal, hogy az egyes regényszereplőket valóságos személyeknek feleltetik meg, és természetesen mindközül az elbeszélő Both Benedek figuráját egyenesen Ottlikkal azonosítják. Metafilológiai szempontból úgyszintén leírható ez, hogy az Ottlik-recepció sok esetben életrajzi kommentárokat fűz a főszövegekhez, amelyekkel nem az a legfőbb probléma, hogy alapvetően megkérdőjelezhető irodalomtörténeti hitelességgel bírnak, hanem az, hogy nem kommentárként szólnak meg, hanem az

¹⁷ *I. m.*, 368.

¹⁸ OSZK, Kézirattár, Fond 428/197.

¹⁹ Például: *Buda*, 263.

interpretáció helyére tartanak számot, amennyiben nem igazítják „az olvasás jelenéhez” „a szövegben feltételezett (nyelvi, kulturális, szociális stb.) tudást”.²⁰ Ilyen módon az előbb idézett kéziratári feljegyzések a művek önéletrajziségára vonatkozóan szintén nem lehetnek elemzési szempontok, csak kiegészítések.

A kérdés szemléltetésére az *Új szeptember* fejezet egyik emlékezetes mondatának különböző variációit kívánom idézni. A mondat a *Budában* így hangzik: „Bébé, maga vadbarom. Nem értette, hogy ne tapossák össze azt a kurva futópályát?”²¹ A Híd folyóiratban, amelyben először jelent meg, a mondat még így szerepelt: „Ottlik, maga vadbarom [...]!”²² a kéziratári tiszteletpéldányon viszont az autográf javítások azt mutatják, hogy Ottlik egyrészt az *Ottlik* nevet *Medvére* cserélte, másrészt az egész következő bekezdést egyes szám második személyre írta át.²² Több szempontból is érdekes végigkövetnünk ezt az alkotófolyamatot. Egyrészt mutathatja, hogy Ottlik kiosztotta saját élményanyagát a szereplői kötött. Egy alapanyagból lett Bébé és Medve is megformálva. Ha tehát úgy tűnik, hogy Ottlik csalt az életrajzi vonatkozások tekintetében, akkor miért ragaszkodjunk az önéletrajzi olvasathoz? Vagy, ha ragaszkodunk, hogyan lehetne visszabogozni a szálakat? Másrészt a szöveg keletkezésének különböző stációi azt is sejtetik, hogy talán Ottlik eredetileg mégiscsak önéletrajzi művet kívánt alkotni, hiszen saját nevét használja a szövegben, másrészt később egy olyan elbeszélői pozíciót próbálgatott, ami *teként* írja le a külvilágot, tehát például az *Iskola* narrációjánál subjektívabb nézőpontból. Végül az egyes szám első személyű elbeszélő mellett döntött.

4.

Hasonlóan nehéz feladat a költői szövegeket egyéb szövegektől elválasztanunk, hiszen, ha mindössze a szerzői intenció, adott esetben a szerző életében való publikálás döntene erről, akkor számos meghatározó világirodalmi mű sem tarthatna számot a műalkotás státuszára. Jerome J. McGann szerint „a költészet olyan nyelv, amely saját magára hívja fel a figyelmet, amely alapvető tárgyként tekint saját textuális tevékenységeire.” Úgy gondolja, hogy az irodalmi mű a szerző „rendkerekségének” kifejeződése, „szélsőségesen konkrét egyediségre” törekszik.²³

Ebben a kérdésben izgalmas szövegcsoporthoz mutatkozik a *Próza* kötet három interjúja, hiszen az interjú-formát élőbeszédben való keletkezése miatt magasabb igazságértékkel szoktuk felruházni, mint az írott szövegeket: ahogy elhangzik a Lengyel Péter interjújában: „most sem volna szabad beszélnem, pongyolán, az élőszó felelőtlenségével válaszolnom kérdésekre. Homlokegyenest ellenkezik a mesterségünkkel. Az író sohasem mások kérdéseire felel. És nem röviden, körülbelül, nagy-

²⁰ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Filológia az irodalom előtt = Filológia–interpretáció–médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., Ráció, 2009, 225.

²¹ OTTLIK Géza, *Buda*, i. m., 15.

²² OSZK, Kéziratár, Fond 428/216.

²³ Jerome J. MCGANN, *Szövegek társadalmivá tétele = Metafilológia*, i. m., 62–80.

jaból.”²⁴ A szöveg alapján úgy tűnhet, hogy ezek az interjúk nem a szerző szándéka szerint mutatnak elrendezettséget, hiszen irányított és spontán megszólalásnak minősülnek. Az eredeti kéz- és gépiratok kéziratári áttekintése viszont azt mutatja, hogy mindegyik interjúnak számos változata készült. Az eredeti: az élőbeszédben elhangzó beszélgetés rögzítését lejegyző gépiratos szövegen tett változtatások mind Ottlik Géza autográf javításai: számos áthúzás, betoldás, korrigálás, sőt teljesen új témák kerülnek hosszán kifejtésre. Tehát tudatos írói szándékot feltételezhetünk: a beszélgetés és kiegészítései alapján egy lényegesen hosszabb és kerekesebb anyagot közöl töredékesen, az előszót imitálva.

Mindennek fényében azt mondhatjuk, hogy a *Próza* kötet három interjúja számos vonásában ellentmond a klasszikus interjú jellegnek, hiszen a szerző/interjúalany által gondosan átdolgozott, kiegészített, variált szövegek ezek, amelyeknek alig van egyezése az előszóban valóban elhangzott verzióval. Ezért azokat a részeket, amelyek az előszó spontán jellegét erősítik, stílári elemeknek kell tekintenünk. Így az alapvetően nem-irodalmi szövegek textuális tulajdonságaik és szöveggenezisük felfejtése miatt kvázi köztes vagy kifejezetten szépirodalmi kategóriába kerülhetnek.

5.

Dolgozatom utolsó témájaként olyan nem filológiai szempontokat kívánok kiemelni az életműből, amelyek arra irányítják a figyelmet, hogy maguk az Ottlik-szövegek is több szempontból *megmutatják*, hogy egy esetleges textológiai vagy metafilológiai olvasatra is nyitottak.

Tudniillik Ottlik maga is számos esetben használja a strukturalista irodalomelmélet által előtérbe hozott és etimológiailag evidens fogalom-együttest, persze saját *prózaelméletének* részeként: a *szöveg–szöveg–textus*-t, ami kezdetektől meghatározta műveinek irodalomelméleti vizsgálatait.

A szövegek hallgatással átszótt textuálitása mellett nem szabad arról sem elfelejtkezni, hogy több írásában is dolgozik Ottlik a (fiktív) megtalált kézirat toposzával. Az adott szövegen belül tehát – akár egészen anyagszerűen is –, de megjelenik egy másik minőségű, differenciált textuálitású szövegegység, amiről aztán az is kiderül, hogy az elbeszélői önkény áldozata lesz, hiszen például számos *Iskola a határon* elemzés bemutatta, hogy Medve kézírata és Bébé elbeszélése kibogozhatatlanul összefonódik a regényszöveg előrehaladtával. Ugyanígy a *Budában* Bébé ismét felhasználja Medve írását, valamint Márta naplóját is idézi, persze itt sem tudni, hogy valójában hitelesen értesít-e bennünket ezekről a hivatkozásokról.

A kiadott szövegek szerző általi, vizuálisan is érzékelhető megkülönböztetése a *Próza* 1980-as kiadásán is megmutatkozik. Kétféle szedésű szövegtípus váltakozik a könyvben, sokak szerint attól függően, hogy önéletrajzi vagy publicisztikai írást közöl az adott fejezet: kiskapitális címmel ellátott nagyobb betűméretű, és normál című, kisebb betűméretű részek. A kötetben pedig ezt olvashatjuk: „A rossz író

²⁴ OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., Magvető, 1980, 203.

viszont elárulja a nyomtatott oldal képe, a »tükör«, a szedés is. Talán a bekezdések aránya, a mondatokat elválasztó nagybetűk elhelyezése, a központosítás, a kötőjelek vízszinteseinek rejtett összhangja is fontos, amiről mit sem tudunk. Talán a rossz író, egyáltalán más betűket használ – több effet, kevesebb emmet? –, mint a jó, s ezért olyan sivár, barátságtalan művének már a látványa is?”²⁵ Ottlik olvasási szokásairól pedig többen feljegyezték, hogy sokszor csak belelapozott a könyvekbe, és onnan döntötte el, hogy érdemes-e elolvasnia vagy sem. Ez a gesztus persze lehet mítosz is, mindenesetre szépen szimbolizálja az író kapcsolatát a szöveg vizuális és anyagszerű természetével. Végül ne felejtsük el, hogy Esterházy saját kezű másolata az *Iskola a batáromról* pontosan azért lehetett annyira kifejező ajándék Ottlik számára, mert olyan közel áll az Ottlik-szövegek lényegéhez. Ahogy Balassa fogalmazott: „ezáltal új értelmet is ad neki, mely nyilván nem egészen idegen az Ottlik-mű formaeszméjétől, lévén fogható, simítható, mérhető; egyetlen tárgypillanattá, látomássá formálja át a folyamatos, verbális látomást.”²⁶

Ottlik-szövegeket mindenképp érdemes olvasni, mert nemcsak hosszúságuk, hanem mélységük van. Ha a *szövevszerűség* érzékletes példájánál maradunk, az Ottlik-szövegek nehéz, dús szövésszerű anyagok. A lehetséges filológiai és textuális vizsgálatok – úgy gondolom, hogy – nem a művek interpretálásának helyére kívánnak férkőzni, hanem irodalomelméletileg is értékes szempontokat vetnek fel. Egy olyan szerző esetében, aki megküzdött az írással, aki rengeteget dolgozott, finomított szövegein, a kéziratári anyagok felhasználása nem pusztán írói kulisszatitkokat tár fel, hanem a szöveggenézis a művek immanens struktúrájára világít rá. Az előbbieken néhány ilyen, talán véletlenszerű és csapongó példát gyűjtöttem össze a teljesség igénye nélkül annak bizonyosságául, hogy az elméleti koncepciók és a filológia a modern irodalomban is fontos kiegészítései lehetnek egymásnak.

²⁵ *I. m.*, 68.

²⁶ BALASSA Péter, *Regény mint goblein = Az elbeszélés nebézségei*, szerk. KELECSÉNYI László, Bp., Holnap, 2001, 214.